Kral Arthur Efsanesi

Bu çalışma, ilke olarak **“Tapınakçılar, Siyonistler ve Masonlar”** adlı kitaptan bir alıntıdır ama burada biraz daha detaylandırılarak işlenmiştir.

Kral Arthur Efsanesi’ne konu olan olayların yeri Britanya’nın güneyi, tarihi 5. yüzyıl sonları ile 6. yüzyıl başlarıdır.

Ancak konuya hemen oradan ve o tarihten başlamak pek doğru olmaz çünkü önce birtakım başka olayların ve kavramların anlaşılması gerekir.

Bu nedenle, önce ta 1. yüzyıla, Akdeniz doğusunda Kudüs’e kadar uzanalım.

⌖ ⌖ ⌖

Hıristiyanlık ile bağlantılı ve bu dinin temel dogmalarına aykırı sorulardan biri şöyledir:

«İsa, çarmıha gerildikten sonra; orada öldü mü, ölmedi mi?»

Bunu birtakım başka sorular da izler:

«İsa'nın Magdalena ile evlenmiş olduğu doğru mu?»

«Çocukları da olmuş mu?»

Kilise'ye göre iyi bir Hıristiyan böyle sorular sormaz; böyle şeyleri aklına bile getirmez.

Ancak Hıristiyanlar arasında bu dogmayı benimsemeyen, farklı inanışları olan ya da başka türlü düşünenler de olmuş, Katolik Kilisesi onları sapkın saymıştır.

Fakat işte Kral Arthur Efsanesi'ni, bu öyküde geçenleri nedenleriyle birlikte anlayabilmek için bu farklı düşüncelere kulak vermek gerekir.

Bunun için de bu farklı düşünenlerin özetle ne dediğine bir bakalım:

"İsa, saatlerden beri çarmıhta gerili duruyordu. Kanlar içinde kalmıştı. Belli ki hayli acı çekiyordu. Sonunda dayanamayarak akşamüstü bayıldı.

***Arimateali Yusuf** (Josephus), Roma ordusu komutanı ve Kudüs Valisi Pilatus'un yanına çıktı. İsa için, «Cezasını çekti ve dersini de aldı. İzin verirsen onu oradan indirip götürelim.» dedi.*

Ölmüş olup olmadığından söz etmedi.

Roma ordusu komutanı «Ne yaparsanız yapın... Yıkıl karşımdan.» diyerek onu kovdu.

*Az sonra karanlık bastı. El ayak çekilince, Arimateali Yusuf yanına Magdalena'nın kardeşi **Lazarus**'u da alarak İsa'yı çarmıhtan indirdi.*

Hiç kimseye görünmeden onu sarıp sarmalayarak uzaklaştırdılar.

Bundan sonra İsa, yıllarca yaşadı. Magdalena'dan üç çocuğu oldu."

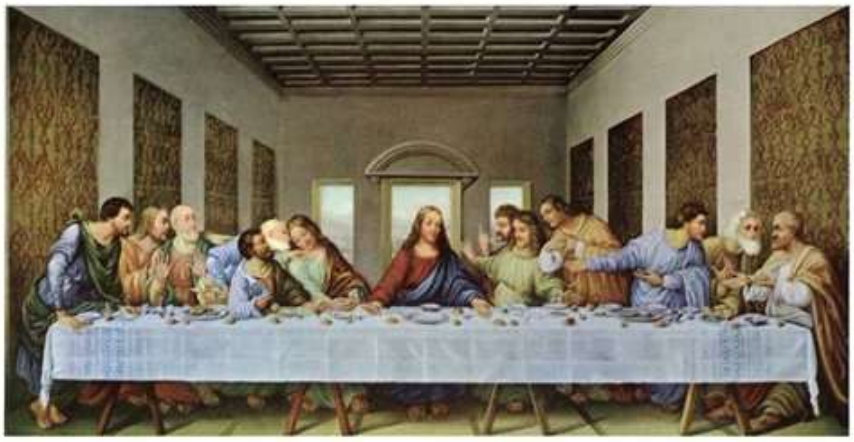
Sanzio Raffaello'nun 1507 tarihli yapıtı

⌖ ⌖ ⌖

Herkes İsa'nın kim olduğunu bilir ama iş Magdalena'ya gelince duralar.

İsa, 30'lu yılların başlarında oradan oraya dolaşıp gittiği her yerde halkı çevresine toplar, töresel kapsamlı konuşmalar yapardı. Magdalena da çoğunlukla onunla bir arada, yanı başındaydı. İşte İsa, bir süre sonra onunla ya evlendi ya da evlenmeden cinsel birliktelik yaşadı.

Nitekim Leonardo da Vinci'nin İsa çarmıha gerilmeden önceki "son yemek" temasını işleyen ünlü tablosunda Magdalena da İsa'nın yanı başında açıkça görülür.

Bu tablodaki görüntü üzerinde de çok tartışma yapılmıştır.

İsa ile Magdalena'nın evliliğinin sonrasına ilişkin anlatımlarda özetle şöyle denir:

"Magdalena'nın ilk çocuğu kız olmuştu. 29 yılında yani İsa çarmıha gerilmeden bir yıl kadar önce doğan bu kıza ***Sarah*** *adını vermişlerdi."* [İsa'nın hangi tarihte çarmıha gerildiği konusunda uyuşmazlık vardır. Kimi yerde 30, kiminde 33 yılında denir.]

"37 yılının Eylül ayında Magdalena ikinci çocuğunu dünyaya getirdi. Bu kez erkek olan çocuğa ***İsa Yustus*** *(Jesus Justus) adı verildi.*

Aradan altı yıl geçtikten sonra Magdalena yine gebe kaldı. O sırada, ağabeyi Lazarus ve Arimatealı Yusuf ile birlikte Yahudiye'den ayrılıp Fenike'ye giderek Akdeniz'e açılan bir gemiye bindiler. Marsilya yakınında kurulu olup, o tarihte Ratis olarak anılan bir koloniye çıktılar. Batıya yöneldiler. Sonunda günümüzde ***Languedoc*** *olarak anılan bölgeye vardılar ve elverişli bir yer seçerek orasını kendilerine yeni yurt edindiler.*

Magdalena, bu kez ***Yusuf*** *(Josephus) adı verilen ikinci oğlunu 44 yılında orada dünyaya getirdi.*

Bütün bu anlatımlarda, asal anlatım konumuzun dışında kaldığı için ayrıntıları atladık.

⌖ ⌖ ⌖

Bir de İsa çarmıhta gerili iken yaralarından akan kan konusu var.

Akan kan ahşaba bulaşınca, sonradan **"gerçek haç"** olarak adlandırılmış o nesne (çarmıh), kimilerince çok önemli tutulur oldu. Yüzyıllar boyunca birçokları bunu, en azından bir parçasını ele geçirebilmek için olmadık işlere girişti.

Magdalena ile bağlantılı anlatılarda **"Kutsal Çanak"** sözü de geçer. [Kutsal Çanak için "Kutsal Kâse" terimi de kullanılıyor. Aynı şey… İngilizcede: "Holy Grail", Fransızcada: "Saint Graal", Almancada "Heiliger Gral"]

Magdalena ile Kutsal Çanak bir arada olmazsa olmaz gibidir. Hele bir de Arimatealı Yusuf'tan söz edilince, bu bir arada oluştan hiç kaçınılamaz.

"Kutsal Çanak" olarak anılan şeyi Kudüs'ten Languedoc'a götüren kişi, kimine göre Magdalena, kimine göre Arimatealı Yusuf'tur. Magdalena götürmüş olsa bile, sonrasında Arimatealı Yusuf'un bu nesneyi oradan oraya taşımayı sürdürdüğü belirtilir.

Bu noktada iki ayrı değerlendirme var:

1. Kutsal Çanak somut bir nesne değil, bir kavramdır.
2. Kutsal Çanak, soyut bir kavram değil, somut bir nesnedir.
3. Bu nesne daha önce bir başka yerdeymiş; o başka yer Kudüs olsa gerek; sonra oradan alınıp Languedoc'a getirilmiş.

Soyut bir kavram olduğu benimsenirse iş biter. Fakat somut bir nesne olduğu kabul edilirse, bu kez tarih boyunca birçok insanın bulmak, ele geçirmek, sahiplenmek için didinip durduğu bir olguyu işaret eder.

Kutsal Çanak somut bir nesne idiyse, kimilerine göre İsa ile havarilerinin o "son yemek" sırasında şarap içerken ortaklaşa kullanmış oldukları kap, bir tür kupadır.

Kimilerine göre ise, Arimatealı Yusuf, İsa çarmıha gerilmiş dururken ya da onu çarmıhtan indirdikten sonra, akan kanı, yere dökülmesin diye topladığı kaptır.

Kimilerine göre her ikisi birdendir.

Hangi amaçla kullanılmış olursa olsun, nasıl bir kap olduğu belli değil. Bu bağlamda herkes kendisine göre bir tasarım yapmış. Kimisi iri bir kadeh ya da kupaya, kimisi bir maşrapaya, kimisi derince bir tasa benzetmiş.

İnternette buna ilişkin yüzlerce görsel bulabilirsiniz.

Buraya o görsellerden hiçbirini kopyalayıp koymadık çünkü işin doğrusu, bu nesnenin bir "cisim" olarak biçiminin aslında pek bir önemi olmadığıdır.

Kimileri ise bambaşka bir telden çalar: "Kutsal Çanak" olarak anılan nesnenin doğrudan ve salt İsa ile bağlantılı olmayıp, bunun Samî ırkına özgü, Hz. İbrahim'den kalma bir **aile yadigârı** olduğunu söyler.

Dolayısıyla **Kutsal Çanak, bir soylu kan bağının simgesidir.**

⌖ ⌖ ⌖

Yukarıdakileri anlatışımızın gerekçesi, bütün bunların dönüp dolaşıp Kral Arthur Efsanesi'nde şu ya da bu şekilde yer alışından ötürü…

Kudüs çevresindeki dolaşmaları sırasında İsa'nın yanı başından hiç ayrılmayanlardan biri olan Arimatealı Yusuf'un kimliği üzerinde de hayli spekülasyon yapılmıştır.

Katolik Kilisesi, Arimatealı Yusuf'u saygıyla anar. Ona bir aziz (saint) niteliği vermiştir. Bunun nedeni, İsa'nın çarmıhtaki bedensel ölümünden sonra cesedini indirip gömmüş (!) olmasıdır. Üstelik öteden beri bilinen Yahudi töresi uyarınca değil, o tarihlerde henüz bilinmeyen fakat çok daha sonraki tarihlerde gelenekselleşecek Hıristiyan yöntemine göre...

Bazı kaynaklara göre, Arimatealı Yusuf adıyla anılan kişi, aslında İsa'nın öz kardeşidir. Fakat İsa'nın *"bakire Meryem'den doğma tek çocuk"* olması varsayımı uyarınca, bu doğru olsa bile hiçbir zaman ortaya konmamıştır.

Katolik Kilisesi'nin tutumundan farklı olarak Ortodoks Kilisesi, 900 yılında Bizans'ta bu konuda bir açıklama yapmıştır. Buna göre, Arimatealı Yusuf, Meryem Ana'nın amcasıdır. Böylece, İsa'nın çarmıha gerildiği sırada Meryem Ana 50'li yaşlarda olduğuna göre, Arimatealı Yusuf'un yaşının hayli ileri olduğu izleniminin yaratılmasına çalışılmıştır.

Bir diğer anlatıma göre ise, Arimatealı Yusuf, İsa'dan dokuz yaş daha küçüktür. Üstelik bu bağlamda ortaya belgeler konulmaktadır.

Tüm bu gibi anlatımlar Katolik Kilisesi'ni çılgına çevirir. Arimatealı Yusuf'un İsa'yı çarmıhtan indirdikten sonraki yaşamını kesinlikle onaylamaz. O işi orada bitirir.

⌖ ⌖ ⌖

Arimatealı Yusuf ile bağlantılı olarak değinilmesi gereken önemli bir nokta daha var.

Sonraki yüzyıllarda Avrupa'da halk arasında ortaya çıkmış olan birtakım romantik öykülerde, ondan "**balıkçı**" diye söz edilir.

Niçin öyle dendiğini anlamak için ise, "Kutsal Çanak" gibi bir diğer simgesel kavrama uzanmak gerekir: "Balıkçı Kral".

Bu terimin kaynağını 1. yüzyılda Yahudiye'nin kuzeyinde yerleşik Nazarenlerin ezoterik nitelikli bir uygulamasında görürüz.

Nazarenlerde birisini vaftiz etme yetkisi olan rahipler, simgesel olarak "balıkçı" niteliğini taşırdı. Çünkü bir tür inisiyasyon niteliğindeki bu işlem, büyük bir tekne içinde, balık ağları arasında yapılırdı. Nitekim rahip olarak yetiştirilmek üzere inisiyasyondan geçirilecek bir adaya "balık" denirdi.

İsa, söz konusu balıkçılardan biriydi. Fakat aynı zamanda bir soyluydu; üstelik bir de Davut'un soyundan yani Kral Ailesi'nden gelmeydi. Bu nedenle ona, çarmıha gerilme olayından sonra "Balıkçı Kral" denmişti.

Çarmıha gerilmeden öncesine ilişkin mucizelerinden birinde, İsa'nın, küçük bir balığı eliyle parçalayıp aç olan havarîlerine dağıttığı, böylece onları doyurduğu anlatılır.

Aslında bu bir alegoriden başka bir şey değildir. İçerdiği her bir öğeyi simgesel anlamda değerlendirmek gerekir.

Nitekim ilk Hıristiyanlarca basit bir balık figürü İsa'nın alâmeti olarak kabul edilmiştir. Bunun nedeni de İsa'nın da aynı inisiyasyon sürecinden geçmiş bulunması yani önceden onun da balık olmasıdır.

Ancak, İsa kraldır. Bunu isterseniz simgesel anlamda alın isterseniz çarmıha gerilmesine neden olan "Yahudilerin kralı" deyişiyle bağdaştırın; sonuç değişmez.

O, önceden balık iken sonradan balıkçı olduğu için, Balıkçı Kral'dır.

⌖ ⌖ ⌖

Şimdi burada geçen şu "kral" sözcüğünün ne anlama geldiğine yine dikkat çekelim.

Roma İmparatorluğu olsun Katolik Kilisesi olsun, ikisi de karşısında bir ülkenin kralını görmek isterdi. Oysa burada sözü edilen "kral", bir ülkenin kralı değil, bir toplumun hatta topluluğun ya da halkın kralıydı.

Bu çok ilginç bir noktadır. Ülkenin kralı başka, halkın kralı başka…

Bu bakımdan örneğin "İsrail kralı" deyişiyle "Yahudilerin kralı" deyişi birbirinden farklı bir anlam taşır.

Nitekim Merovenj hanedanından gelme krallar da "Frank kralı" olmaktan önce "Frankların kralı" niteliğini taşımıştır.

Aynı olguyu çok daha sonra İskoçya'da da görürüz: "İskoçya kralı" başka, "İskoçların kralı" başka.

Ya Balıkçı Kral?...

O, tüm insanların, tüm halkların kralıdır.

Bu konu İncil'de de geçer.

Fakat şunu da göz önünde tutmalıyız: 1. yüzyılda kaleme alınmış İnciller, Romalıların kontrolü altındaki bir ortamda İmparatorluğun sınırları içinde yaşayan ilk Hıristiyanlar için yazılmıştı. O tarihte ve o toplumlarda her şeyin apaçık bir şekilde yazılabilmesi olanaksızdı; olmazdı. Asıl anlatılmak istenen şeyler, apaçık gibi yazılmakta olanların ardında gizlenmeliydi. Onları sadece anlayabilecek olanlar anlamalıydı. Ezoterik nitelikli kurumların öğretilerini simgeler, simgesel deyişler, alegoriler kullanarak anlatışı ve bunları ancak inisiyelerin çözümleyebilişi gibi...

Her nerede çok önemli bir konuya değinilecekse, orada şöyle bir deyişin geçtiği görülür:

"Bunlar, işitecek olan kulakları bulunanlar içindir."

Bizim avam dilindeki gibi: Anlayana sivrisinek, anlamayana davul zurna…

⌖ ⌖ ⌖

Söz Arimatealı Yusuf'tan açılınca, bu konu üzerinde birbiriyle çelişkili de olabilen o kadar çok farklı anlatım var ki...

Ortaya konmuş bir başka varsayıma değinelim.

"Magdalena İsa ile değil, kardeşi olmasına karşın Arimatealı Yusuf ile evlenmişti. Hem kızı hem iki oğlu İsa'nın değil, Yusuf'un çocuklarıydı."

İnsanın «Bu da nereden çıktı?» hatta kim bilir belki de «Oha!» diyesi geliyor ama bu gibi konularda bir varsayımı çürütmek isteyenin, bir başkasını yaratabildiğini unutmayalım.

Aslında, bu varsayımın doğruluğu kanıtlanabilse, birçok sorun giderilir. Çünkü bundan böyle İsa'nın çarmıh üzerinde ölmüş olup olmadığının, soy ağacının sürdürülmesi bakımından hiçbir önemi kalmaz.

Fakat bu varsayım bile Katolik Kilisesi'nin kaygılarını tümüyle sona erdirmez.

Çünkü bu durumda Meryem Ana'nın bakire olduğunun yadsınması katlanmış olur. Ancak ve ancak bir de Arimatealı Yusuf'un İsa'nın kardeşi olduğu savından da cayılması durumunda bir uzlaşma sağlanabilir.

Bu ise, her şeyden önce Kutsal Soy Bağını önemseyenlerin işine gelmez çünkü bu durumda şöyle bir senaryonun doğruluğunu gösterebilmek gerekir:

"İsa doğduktan sonra Yusuf ile Meryem ayrıldı. Yusuf bir başka kadın ile evlendi. Ondan doğan çocuğuna kendi adını verdi."

Bu senaryoya göre Arimatealı Yusuf, ileri sürüldüğü gibi İsa'nın öz kardeşi değil, üvey kardeşi olur. Hatta madem İsa Katolik Kilisesi'nin benimseyişi uyarınca "Tanrı'nın oğlu", o zaman ona kardeş kadar yakın olsa bile aralarında herhangi bir kan bağı bile yoktur.

Ancak bu varsayımı destekleyebilecek hiçbir tarihsel belge de yoktur. O yüzden yandaş bulamamış ve destek görmemiştir.

Bu konuda anlatılan ve anlatılabilecek olan daha çok şey var ama onları bir yana bırakıp asal konumuza, Kral Arthur Efsanesi'ne doğru gidişe bakalım.

⌖ ⌖ ⌖

Arimatealı Yusuf'un tarihteki olası yapıp etmelerine ilişkin araştırmalardan çıkan sonuçlar, bizi Britanya'ya da götürüyor.

Magdalena ile birlikte günümüzdeki Fransa'nın Akdeniz kıyılarına gelip orada yerleştikten sonrasına ilişkin bu anlatımların da ne denli doğru olduğu kuşkuludur.

Üstelik bunlar biraz "İngilizleştirilmiş" gibi bir izlenim de yaratır. "Kral Arthur Efsanesi"ne İsa ve Magdalena'ya kadar uzanan bir köken yaratmak amacıyla ortaya çıkarılmış gibidir.

Sonunda, elbette Kudüs Kralı 1. Baudouin'in 1100 yılında yayımlamış olduğu bildirgede değindiği "Plantagenet hanedanı"nın kökenine de aynı kan bağı yerleştirilir. Böylece İngiltere ya da İskoçya krallarının da soy bakımından İsrailoğullarının Kral Ailesi ile bağlantısı kurulur.

Öyle görünse bile, bu konuda anlatılanları hiç olmazsa özetleyerek belirtmemiz gerekir.

"Arimateali Yusuf, Magdalena'nın ölümünden sonra, -63 yılında- İsa Yustus ile Yusuf'u da yanına alarak, Romalıların Britanya adını verdiği denizaşırı ülkeye gitti.

*Britanya'nın güneydoğusunda yer alan **Glastonbury**'de, Hıristiyanlığın tarihteki ilk yer üstü kilisesini inşa ederek bunu Magdalena'ya adadılar."*

Arimateali Yusuf'un "Kutsal Çanak" olarak anılan nesneyi Britanya'ya getirip, Avalon'daki Glastonbury Manastırı'na gizlemiş olduğuna ilişkin anlatım üzerine; 6. yüzyılın ilk yarısında Britonların [*] kralı olan Arthur, işte burada devreye girer.

[*] Britonlar, İlkçağda Romalıların bugünkü İngiltere'nin güneyinde yerleşik Keltler'e verdiği addır. Nitekim "Britanya" adı da buradan gelmedir.

Bir söyleşi ortamında İngiltere'nin en ünlü kralının kim olduğunu sorarsanız, kimileri bu soruya "Arthur" diye yanıt verebilir. Oysa Kral Arthur'un yaşam döneminde, henüz İngiltere diye bir ülke yoktu. Arthur, Britonların kralıdır ve ülkesinin İngiltere'ye dönüşmemesi için özgün olarak Danimarka asıllı bir kuzey Germen halkı olan Angıllar ile savaşmıştır.

Ancak şöyle bir soru da sorulur:

«Britanya tarihinde Arthur adlı bir kral gerçekten de var mıdır, yoksa bu sadece bir efsane midir?»

Bu, tarihte İsa diye birisinin gerçekten yaşamış olup olmadığına ilişkin sorunun benzeridir.

Britanya'da o döneme ilişkin elde edilebilen tarihsel bilgiler, efsanelerle iç içedir. Tarihçiler, Kral Arthur ile bağlantılı olarak yazdıklarını somut veriler üzerine kuramamaktadır. Efsanesel nitelikli birtakım öyküleri inceleyip mantığa vurarak oluşturdukları yorumların sonucunu, bilgi diyerek ortaya koymak zorunda kalmışlardır.

Nitekim bu nedenle, bir tarihçi ile bir diğerinin anlattıkları, yer yer birbirini tutmaz.

⌖ ⌖ ⌖

Kıta Avrupası'nda 5. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar olan dönemi nitelemek üzere, yaygın bir benimseme ile **"karanlık çağ"** terimi kullanılmıştır.

Kimileri bu terimin gerekçesini, o sıralarda hiçbir bilimsel gelişmeye, kültür, sanat ve felsefeye olanak tanınmamış olmasına bağlar.

Ancak bir döneme "karanlık" denilmesi bakımından kriter öyle alınırsa, aslında bu terimi daha sonraki bir döneme, Rönesans akımının başlamaya hazırlandığı tarihlere yani 11. ve 12. yüzyıllara kadar uzatmak gerekir.

5.-8. yüzyılları içeren döneme "karanlık çağ" denilmiş olmasının asıl nedeni, o sıralarda olup bitenlere ilişkin tarihsel bilgi ve belgelerin azlığı, birçok şeyin belirlenemeden kalakalmış olmasıdır. Bir diğer deyişle; bilim, sanat ve felsefe açısından kullanılan "karanlık çağ" terimiyle bunun tarihsel açıdan kullanımı özdeş değildir. Tarihsel bakımdan bu terim mecazî bir anlamda değil, doğrudan olan bitenlere ilişkin verilerin yetersizliği ya da güvenilir olmayışı nedeniyle "karanlıkta kalmışlık" yani "az bilinirlik" anlamındadır.

Kıta Avrupası'ndan Britanya'ya geçildiğinde, tarihsel bakımdan bu karanlık çağın daha geniş bir dönemi kapladığı, 4. yüzyıl sonlarında başlayarak 9. yüzyılı bile bulduğu görülür.

Bunun nedeni ise, Romalıların 4. yüzyılda bu ülkeyi terk edip çeşitli kavimlerin istilasına açık bırakmış olmaları, üstelik belki de burasının kıtanın ötesinde deniz aşırı bir ada oluşudur.

Tarihçiler, söylen ile gerçek arasındaki ayrımı sağlamak ister. Ancak Britanya'daki o dönemde bunun sağlanmasının samanlıkta iğne aramak gibi bir şey olduğundan yakınırlar.

Kıta Avrupası'nda, Frankların Merovenj hanedanından gelme son etkin kralı 2. Dagobert, yüzyıllar boyunca tarihten silinmiş olarak tutulmuştur. Demek ki, bir kişinin tarihte "var" olup olmaması sadece gerçeğe değil, tarihin o dönemine ilişkin bilgilere her kim egemen ise yani bu bilgileri kim yazdırıyor ise, onun tercih ve istemine bağlıdır.

Britanya'daki durum Kıta Avrupası'ndan biraz farklıysa da sonuç olarak yarattığı kaygı aynıdır.

⌖ ⌖ ⌖

Kral Arthur'un tarihte kimilerinin ileri sürdüğü gibi bir efsane kahramanı olmayıp, kesinlikle somut ve canlı bir biçimde "var" olduğundan yana çıkan, bunun kanıtlanmasına çalışan ya da olanca güçleriyle destek verenler vardır.

Kimdir bunlar?

Britanya'nın kral ailelerinden biri olan Tudor hanedanının soyundan gelmekte olduklarını ileri sürenler.

Niçin?

Çünkü böylece ancak Tudor hanedanı dönemine yani geriye doğru 15. yüzyıl sonlarına kadar uzandırabildikleri soy ağacının gövdesinin, Kral Arthur'a dayandığını kanıtlama olanağını elde ederler. Nitekim bir dönemde Tudorlar, İngiltere tahtının bu gerekçeyle kendi hakları olduğunu ileri sürmüştü.

Ancak bu iş bu kadar basit değildir. Soy ağacının gövdesine Kral Arthur yerleşince, Tudor ailesi **kutsal kan** olgusuna sahip demektir.

Merovenjlerde hani o tarihten silinmiş olan 2. Dagobert var ya… İşte onun oğlu 4. Sigebert'in İsrailoğulları'nın Benjamin ve Yahuda kavimlerini birleştirdiği, dolayısıyla kutsal kan bağının asal sahibi olduğu ileri sürülmüştü.

Tıpkı İsa ile Magdalena gibi.

Benzer bir iddia Kral Arthur için de vardır.

Diyelim ki öyle!... Buna karşı çıkan kim?

20. yüzyılın başından beri Birleşik Krallık (United Kingdom) tahtını elinde tutan Windsor ailesi yani Kraliçe 2. Elizabeth ile ardından gelen soylular... Çünkü bu ailenin kökeni aslında Britanya bağlantılı değildir; Kuzey Almanya'nın Saxe-Coburg-Gotha ortak ailesine dayanır.

Kraliçe 2. Elizabeth öldüğünde Windsor ailesinden birinin tahta çıkmasının engellenebilmesi için hayli zamandan beri yoğun bir kampanya açılmış olup, karşı propaganda yapılmaktaydı. Bu kampanyada, krallık umudunu yitirmiş olan Prens Charles'ın önceki eşi Prenses Diana'nın, aslında dendiği gibi bir kazaya kurban gitmeyip, çok iyi düzenlenmiş bir komplo sonucunda öldürülmüş olduğuna ilişkin iddialar kullanılmaktaydı. Amaç, Birleşik Krallık tahtının gelecekteki gerçek sahibini ortaya çıkarmak ve bunun böyle olmasını sağlamaktı. Soy ağacının gövdesinde Kral Arthur'un yeri, bu bakımdan çok önemli sayılmıştır.

Bu arada "Edinburgh dükü" unvanını taşıyan Kraliçe 2. Elizabeth'in kocası Prens Philip'in adına pek değinilmemiştir. Nedense ona sadece "kraliçenin kocası" gözüyle bakılmıştır.

Oysa Britanya tarihi kapsamında, 17. yüzyılın başında bunun tam tersi bir olayın yaşanmış olmasıdır. O da ünlü Kraliçe 1. Elizabeth'ten sonra İskoç asıllı 1. James'in, bu kez James VI adını alarak İngiltere kralı oluşu ve araya giren yaklaşık 10 yıllık bir dönem sayılmazsa, 1688 tarihine kadar ülkeyle Stuart hanedanının sahip oluşudur.

Fakat bunun Kral Arthur ile hiçbir bağlantısı olmadığından geçelim…

Şövalyelik

Kral Arthur'dan söz edilir edilmez akla hemen onun bir yuvarlak masa çevresinde toplanan 12 şövalyesi, dolayısıyla şövalyelik olgusu gelir.

12. yüzyıl sonu ile 13.yüzyıl başlarında, o dönemin hayli tanınıp çok sevilen bir Fransız tarihçi şairi olan **Chrétien de Troyes**, Kral Arthur'a ilişkin beş ayrı romantik öykü yazmıştır.

Bir Fransız şair, geçmişteki bir Britanyalı kral üzerinde niçin bu kadar çok durur?

Çünkü Chrétien de Troyes, neredeyse tüm öykülerinde "Kutsal Çanak" konusuna değinmiştir. Kral Arthur'a ilişkin anlatılmış olan çeşitli öyküler de bununla sıkı sıkıya bağlantılıdır.

İşin ilginç yanı, bu öykülerin kapsamlarının, aradan geçen yüzyıllar içinde hayli değişime uğramış olmasıdır. Bu değişimler, bu öykülerin temelindeki tarihsel gerçek bakımından kuşku yaratır çünkü önceki ile sonraki arasında önemli farklar hatta çelişkiler vardır.

Bu öykülerden hiçbirinin baştan sona tam bir gerçek olmadığı bellidir ama hangisinin gerçeğe daha yakın olduğu belirsizdir.

Kral Arthur'a ilişkin öykülerin farklı kültürlere göre yapılmış uyarlamaları, İskandinavya'dan İspanya'ya kadar birçok ülkede anlatılmıştır. Bunun da iki nedeni vardır. Biri elbette gene "Kutsal Çanak" konusu, diğeri bu öykülerde üzerinde özenle durulan "şövalyelik" kavramıdır.

⌖ ⌖ ⌖

Avrupa'da Ortaçağın ilk birkaç yüzyılında şövalyelik, kimilerine göre bir "altın dönem" sergilemişti. Öyle düşünenlere göre, asıl işte o dönemdeki şövalyeliğe "şövalyelik" denebilir çünkü bu kurum sonradan hem yozlaştırıldı hem anlamını yitirdi. Sonradan, kılıç taşıyan ve zırh giyen her atlı askere şövalye denir oldu.

Daha sonraları ise ilgisiz kişilere bile sırf bir unvan vermiş olmak amacıyla "şövalye" denildi.

Özgün olarak şövalye, bilgi ve becerilerini denemek, böylece öz güven duygusu edinmek üzere serüven peşinde koşan bir savaşçıydı.

Üstelik sadece bir savaşçı olmakla kalmazdı. Onurlu, dürüst, toplum içindeki ilişkilerinde düzeyli, yardımsever, herkesin saygı ve beğenisini kazanan bir kişiydi.

Şövalyenin hem bileği hem yüreği güçlüydü. Bunun için prensler hatta krallar bile "şövalye" olmak isterdi.

Ancak bunun için bir şövalyenin yanında çömezliğe başlamak, yıllarca süren birçok evreden geçerek yetişmek, sonra çömezliğini ettiği şövalyenin silâhtarlığını yürütmek, savaşma tekniğini öğrenmenin yanı sıra başkalarınca gıpta edilen sosyal bir kişi olarak kendini geliştirmek gerekirdi.

Her silâhtar, bir gün şövalye olmak isterdi. Yanındaki silâhtarın şövalye olabileceğine ise, sadece o şövalye karar verebilirdi. Bunu diğer şövalyelere önerir, onu savunur, onaylanırsa görkemli bir törenle şövalyeliğe getirilirdi.

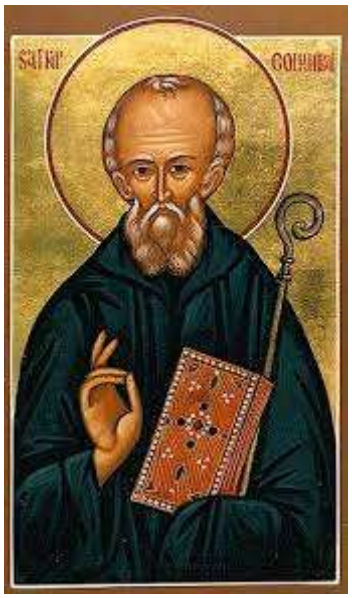

Bir şövalyenin nitelikleri böyle ortaya konunca, bunun tarihsel bakımdan aşağı yukarı aynı dönemde Orta Asya'daki Türk boylarında çok önem ve değer verilen "yiğit" kavramıyla benzeştiği görülür. Ancak burada konunun elbette Kral Arthur bağlantısından söz edeceğiz.

Pendragon

5. yüzyılın ikinci yarısında, bugünkü İngiltere'nin batısında "Uther Pendragon" olarak da anılan **Kelt Kralı Aediàn** ile karşılaşıyoruz. [Pendragon ya da Bendragon, o çağın Kelt dili uyarınca, sözlük anlamı bakımından "canavar başı" demektir.]

Soy ağacı izlenince Arimatealı Yusuf'a bağlanan Aediàn, rahiplik düzeni üzerine yerleşmiş ilk Britanya monarşisini kurmuş, sonra da Kelt Kilisesi'nin başındaki **Saint Columba**'nın eliyle taç giyerek tahta çıkmıştı.

Bunun üzerine Katolik Kilisesi kızılca kıyameti koparmış, herhangi bir krala taç giydirme hakkının bir tek papa ya da onun yetkilendireceği kişi tarafından kullanılabileceğini ileri sürmüştü. Kutsal Roma İmparatoru olma hakkının Merovenj hanedanının elinden alınıp Karolenj hanedanına verilmesini sağlayan **"Donatio Constantini"** adlı bildirge henüz ortaya konmamıştı ama konu Keltler olunca, Katolik Kilisesi tepkisiz kalamazdı.

Ancak beri yanda Saint Columba Britanya'da çok güçlüydü. Papa, ne yaparsa yapsın, ona diş geçiremiyordu.

Fakat Saint Columba da bir insandı; elbette bir gün ölecekti.

Katolik Kilisesi sabırla bekledi.

Nitekim 597 yılında Saint Columba ölür ölmez, o sıradaki Papa 1. Gregoire, hemen Britanya'ya Saint Augustine adlı bir piskopos gönderdi.

Kendisini Canterbury Başpiskoposu olarak ilan eden Saint Augustine'nin Britanya'daki asal görevi, burada Katolik Kilisesi'nin öngördüğü Hıristiyan ilkelerini benimsetmekten önce, Kelt Kilisesi'ni dağıtmaktı.

Saint Augustine, çalışmalarında başarı sağladı fakat bu başarı sadece günümüzdeki İngiltere'nin güneydoğusunda, sınırlı bir düzeyde kaldı. Adanın güneybatısı ile daha ötesi yani günümüzdeki Galler bölgesi, kuzey bölgeleri, İrlanda ve İskoçya, Hıristiyan dininin benimsenmesi açısından 1. yüzyılda Arimatealı Yusuf'un bu ülkeye getirmiş olduğu ve o tarihten beri süregelen Nazaren geleneklerine bağlı kaldı; Katolik Kilisesi'ne karşı direndi.

Bu direnişte, oralardaki kralların, -başka yerlerde de görülmüş olduğu üzere- bir *"ülke kralı"* olmaktan çok "halkın kralı" oluşunun, böylece halk tarafından sevgi ve saygıyla benimsenişinin olağanüstü etkisi vardı.

⌖ ⌖ ⌖

Kral Aediàn, taç giyme törenine katılan Tintagel Dükü Gorlois (Hoel) ile evli olan, üstelik üç kızı bulunan **Ygerna (Igraine) del Acqs** adlı kadına ilk görüşte âşık olmuştu.

Ygerna'nın annesi Vivianne'ın soyu, İsa ile Magdalena'ya dayanmaktaydı. Bir diğer deyişle Vivianne, Balıkçı Kral'ın kızıydı. Kral Arthur ile ilgili efsanelerden bazılarında ona **"Lady of the Lake"** *(Gölün Hanımı)* denir.

İşte bu noktada işin içine dönemin ünlü büyücü kâhin **Merlin** girer.

Merlin, Kral Aediàn'a her konuda yardım ederdi. Öyle ki, başkalarınca "yapılamaz" gibi görünen birçok işi başarmasını sağlardı.

İş geldi, Aediàn'ın aşkı üzerinde odaklandı.

Aediàn, Merlin'in yardımıyla ilginç bir entrika çevirdi. Tintagel Dükü'nü öldürttü. Sonra da onun dul kalmış karısı Ygerna ile evlendi.

Arthur, bu evlilikten doğan tek erkek çocuktu. Bu nedenle de Yahuda ile Benjamin ailelerinin soyunu birleştirmişti.

Ancak Aediàn'a yapılmış olan bu iyiliğin bir karşılığı vardı.

Merlin'in daha baştan koymuş ve Aediàn'ın da kabul etmiş bulunduğu bir koşul uyarınca, bir erkek doğacak olursa, babasının yanından alınıp bir başka yere götürülecek, orada özel olarak yetiştirilecekti.

Çok açık ve uygulamada yerine getirilmiş bir pazarlık…

Bundan ötürü Kral Aediàn, ölünceye dek oğlunu hiç göremedi.

Excalibur

Babası öldüğünde, Arthur henüz 15 yaşındaydı.

Britanya çok zamandır bir yandan İskandinav asıllı Yutların, diğer yandan Danimarka asıllı Angıllar ile Alman Saksonların istilâ tehdidi altındaydı.

Kelt halkını onlara karşı koruyabilecek güçlü bir krala gereksinme vardı.

Bundan sonrası efsane... Çok sayıda öykü var. En popüler olanı şöyle:

"Kral Aediàn'ın Ygerna'dan doğma kızları vardı ama bir de oğlu olduğu bilinmiyordu. Herkes Merlin'den çok çekinse, her dediğine inansa bile bu konuyu ortaya attığında hiç kimsenin ona inanası gelmedi.

Üstelik daha buluğ çağı bile sona ermemiş olan bir genç nasıl kral olabilirdi?

Merlin, bir kayanının içine ***"Excalibur"*** *(Calibum) adını verdiği iri bir kılıcı diklemesine sapladı. Bu kılıç sihirliydi; Briton halkını koruyacak olan buydu. İyi kullanılırsa "dünyanın egemeni" olmalarını bile sağlayabilirdi. Her kim bu kılıcı oradan çekip çıkarırsa, bu ülkenin kralı, gerçek lideri olabileceğini kanıtlardı. Bunu da sadece kral ailesinden gelme olup tahta çıkma hakkı bulunan tek bir kişi başarabilirdi.*

Bu işi birbiri ardınca çok deneyen oldu ama nafile!...

Sıra Arthur'a geldi. Kılıcı sapından şöyle bir tuttuğunda, sanki kınından çeker gibi kayanın içinden çıkarıverdi.

Bunun üzerine Merlin, Arthur'a doğrudan kendi eliyle taç giydirip onu tahta oturttu.

İtiraz edebilen çıkmadı."

Bir diğer anlatımın özeti ise şöyle:

"Bir gün Gölün Hanımı (Vivianne), Avalon Gölü'nün ortasında belirdi. Elinde koskocaman bir kılıç vardı. Bunu Arthur'a uzatıp «İşte bununla kazanacaksın, çünkü sen kralsın.» dedi.

Arthur, birçok marifeti olan bu sihirli kılıca sahip olunca, hiç kimse onun Britonların kralı olmasına karşı direnemedi."

Efsanelerde çeşitli adlar verilmiş olmakla birlikte çoğunda "Excalibur" olarak anılan bu kılıç, en az Arthur kadar önemli tutulur. Hatta en ön plana çıktığı bile olur. Çünkü bu öyle sıradan bir kılıç değildir; tılsımlıdır. Kral Arthur ile ilgili öykülerde yer alan en önemli simgedir.

Efsaneye göre, Excalibur, sadece Arthur ile bir araya geldiğinde, onun elinde büyük bir güç olmaktadır. Bir başkası için o sadece kaldırılması bile pek zor, ağır bir demir parçası gibidir.

⌖ ⌖ ⌖

Kral Arthur'un şövalyeleri, devlet konularını görüşmek üzere "**Camelot"** adlı bir kalede toplanırdı.

Anlatımlara göre, bu toplantıların çok önemli iki kuralı vardı:

*"1. Her ne kadar toplantıya **on iki şövalye** katılıyorsa da her birinin yanında bir boş sandalye bulunurdu. Bu boş sandalyelere hiç kimse oturamazdı; bunlar, İsa'nın havarilerinin sandalyeleriydi.*

2. Kutsal Çanak, bir örtüye sarılı olarak yuvarlak masanın ortasına yerleştirilirdi. Herkes onun ne olduğunu bilir ama hiç kimse hatta Kral Arthur bile onu açamazdı."

Böylece Arthur, açıkça İsa ile özdeşleştirilmiş oluyor.

Efsane anlatımına biraz daha devam edelim.

"Arthur'un yaşamının büyük bölümü, bu ülkeyi ele geçirmeye çalışanlarla savaşarak geçti. Birbiri ardınca tam on iki savaşa girişti ve bunların hepsinden de zaferle çıktı. Sadece kendi ülkesini savunmakla kalmayıp, Kıta Avrupası'nda İskandinavya'ya kadar uzanan bazı bölgeleri de kontrolü altına almıştı. Bundan ötürü fatih olarak da nitelenmişti."

Bu anlatımlar Arthur'u M.Ö. +10. yüzyılda İsrailoğulları'ndaki Kralı Davut ile özdeşleştirir.

"Kral Arthur'un ölümünden sonra Britonlar, istilâcı kavimlere karşı korunma olanağını yitirdi. Artık ne Kutsal Çanak vardı ne de Excalibur. Ülkenin egemenliği, doğuda Angılların güneyde Saksonların eline geçti. Keltler batıya çekilmek zorunda kaldı ama bu da yetmedi. Romalılar zamanında kuzeydeki Piktlerin güneye sarkmasını engellemek için yapılmış olan ünlü Hadrian Duvarı'nı aşıp günümüzdeki İskoçya'ya da yerleşmek zorunda kaldılar."

[Piktler, günümüzdeki İskoçya'nın esmer tenli olan özgün halkının atalarıdır.]

⌖ ⌖ ⌖

Tüm bu efsanelerin kapsamında Excalibur adlı kılıç da en az Kral Arthur kadar önemli olduğu için, Arthur'un ölümünden sonra bu kılıcın ne olduğu sorulur.

Efsanelerde bu sorunun da yanıtı verilir:

"Kral Arthur, Avrupa üzerine bir sefere çıktığında, ülkedeki işleri karısı ***Guinevere*** *ile kız kardeşlerinden birinin oğlu olan* ***Mordred****'e teslim etmişti.*

Mordred, onun yokluğundan yararlanıp kral olmaya kalkıştı. Bunun üzerine Arthur'un krallığını yitirmemek için Britanya'ya dönüp bu kez bir de onunla savaşması gerekti.

Bu savaşta Arthur Mordred'in hakkından geldi ama çok ağır bir şekilde yaralandı. İyileşmek için ***Avalon Gölü****'ne gitti. Zaten karısı Guinevere de korkarak kendini oradaki manastıra kapatmıştı.*

Kral Arthur son nefesini verirken, sadık dostu Bedivere'den Excalibur'u Gölün Hanımı'na teslim etmesini istedi. O da denileni yaptı."

Yuvarlak Masa

Kral Arthur'a ilişkin efsanesel anlatımlar arasında daha erken tarihli olanlar, "olağanüstü güçleri olan bir kahraman" diye nitelenen Arthur'a odaklanmıştır. Sonraları ise, Arthur biraz geride bırakılıp, **Yuvarlak Masa Şövalyeleri** ön plana çıkarılır.

Bunun nedeni açıktır. Bir ülkede önceleri kral tek egemen güç iken, artık feodalite giderek yerleşmekte, ülkelerde egemenlik krallardan çok baronlar ile şövalyelerin eline geçmektedir. Böylece, sonraki öykülerde yuvarlak masa da kraldan daha çok önemsenen bir öğe olmaya dönüşmüştür.

Nitekim 9. yüzyılda Kıta Avrupası'nda Charlemagne *(Şarlman)* devlet işlerinde on iki kişiden oluşan bir yuvarlak masa konseyi kurmuştur. Onun bu uygulamasının, Britanya kökenli olduğunun vurgulanmasına da çalışılmıştır.

Aslına bakılacak olursa, bu yuvarlak masa, nesnel bakımdan Arthur'un değildi. Onu karısı Guinevere, evlenirken çeyizinin kapsamında getirmişti.

Guinevere'in bir sevgilisi vardı. İşin ilginç yanı, bu sevgilinin, her gün, her an Arthur'un burnunun dibinde oluşuydu: Arthur'un bir numaralı şövalyesiydi o: **Lancelot**.

Kral Arthur, karısının Şövalye Lancelot ile düşüp kalktığını biliyordu. Aldırış etmiyordu. Zaten Guinevere'in çocuğu olmamış, bunun üzerine Arthur üç metres edinmişti. Bunların her biri, asıl adı her ne olursa olsun, karısı gibi "Guinevere" diye anılırdı.

Ayrı ayrı öykülerde, Arthur'un çocuklarının adları farklı biçimlerde geçer. Hangisinin hangi metresten doğma olduğu ise belli değildir.

Bunların yanı sıra, Kral Arthur'un üvey kız kardeşi Morgawse ile yattığı, tarihte yeğeni olarak gösterilen Mordred'in aslında öz oğlu olduğu da belirtilir.

Bir de şunu bilmeli: Kral Arthur ile ilgili olarak anlatılanların hepsi kahramanlık öykülerinden oluşmaz. Birçoklarının trajik içeriği de vardır. Bunlardan biri de, Arthur'un kendi oğlunu öldürmesi olayıdır.

Arthur'un Kalesi ve Mezarı

Kral Arthur ile bağlantılı olarak asıl önemli nokta, **Camelot** adlı kalesi…

Nasıl olur da hakkında bu kadar çok şey anlatılmış olan Kral Arthur için, yaşamış olduğunun bile kesin bir şekilde bilinemediği söylenir?

Şöyle: Kral Arthur'un kalesinin nerede olduğu, yakın geçmişimize kadar bile kesin bir şekilde bilinmiyordu. İngiltere'de böyle bir kalenin kalıntılarının bulunamayışı, Kral Arthur'un da tarihte gerçekten somut bir kişi olarak var olup olmadığı konusundaki kuşkuların sürmesine neden oluyordu. Elbette bunda çok daha eskiden tartışmasız gerçek olarak inanılmış anlatılardan birçoğunun birer efsaneden başa bir şey olmadığının anlaşılmasının da etkisi vardı.

Bu durum 1960'lı yıllara kadar böyle geldi. 1966-1970 yılları arasında yapılan arkeolojik araştırmalarda, bu kalenin, İngiltere'nin güneybatısındaki Glastonbury'nin 20 km kadar yakınında, **"South Cadbury"** olarak anılan yerde, iri bir höyük gibi duran doğal görünümlü bir tepenin altında gömülü kalmış olduğu keşfedildi.

İşin ilginç yanı, bu keşif hiç de arkeologların kayıp bir kent ya da kaleyi ararken uyguladığı standart bir yöntemin sonucu olarak değil, o çevrede yaşayan köylülerin yüzyıllardan beri süregelen ve açıkça batıl olarak da nitelendirilebilecek bir inancından hareket edilerek gerçekleşti.

Köylülere göre Kral Arthur ölmemişti ve düzenli olarak her yedi yılda bir şövalyeleriyle birlikte oraya gelmekteydi. Zaten bu inanç da Arthur hakkında anlatılan efsanelerden kaynaklanıyordu.

Bu bağlamda şöyle bir deyiş geçer:

«O, bir zamanlar kraldı ve hep kral olarak kalacak.»

Bu deyiş de bir bakıma Kral Arthur'un İsa ile özdeşleştirilmesi olgusunu bir kez daha vurgular. Çünkü aynı söz, bir başka anlamda geçerli olmakla birlikte İsa için de kullanılmıştır. Günümüzde bile kullanılmaktadır.

Ancak şunu da söylemeden geçmeyelim: Kalenin keşfedilmiş olması, Kral Arthur'un tarihte gerçekten yaşamış olduğunun kanıtlanması bakımında yeterli değildir. Ötesi toprak altındaki bir kale kalıntısı…

⌖ ⌖ ⌖

Bir zamanlar Arimatealı Yusuf'un dünyadaki ilk yer üstü kilisesini inşa etmiş olduğu bölgede sonradan yapılmış olan Glastonbury Manastırı'ndaki keşişler, 1191 yılında Kral Arthur'un mezarını buldu. Dendiğine göre, bu mezarda bir de kadın cesedi vardı; bunun Guinevere olduğu benimsendi.

Bu gelişigüzel bir olay değildi. Bir keşif de sayılmazdı. Bundan iki yıl önce, o tarihteki İngiltere Kralı 2. Henry, oradaki keşişlerden bu mezarın mutlaka bulunmasını istemiş, fakat bu isteği daha keşişlere ulaşamadan ölmüştü. Ardından İngiltere tahtına çıkan oğlu Richard *(Aslan Yürekli Rişar)*, çok güvendiği bir piskoposu sırf bu amaçla keşişlerin başına göndermişti.

Neden?... Bu iş o kadar önemli miydi?

Evet!... Hem de çok önemliydi... En azından İngiltere'nin yeni kralı Richard bunu çok önemsiyordu. Kral Arthur'un mezarında "pek değerli bir şey" bulmayı umuyordu. Buna ilişkin olmak üzere babasının yakalamış olduğunu öğrendiği bir ipucunu izliyordu.

Yapılan araştırmaların sonucunda mezar bulunup da açıldığında, içinden orada olması beklenen o "şey" çıkmadı. Oysa orada olmalıydı... Acaba bir yanlışlık mı yapılmıştı?... Yoksa başka bir yerde miydi?... Başka bir yerdeyse, nerede olabilirdi?

Kral Richard, babasının sağlığında yapamamış olduğunu yaptı. Fransa Kralı 2. Philippe ile iş birliği ederek, birkaç yıl önce yine Müslümanların eline geçmiş olan Kudüs'e düzenlenecek bir haçlı seferine çıkmaya karar verdi.

Acaba amacı Godfrey de Bouillon'un yüz yıl kadar önceki misyonunu yinelemek miydi? Glastonbury'de bulamamış olduğu o "şey"i bu kez Kudüs'te, Sion Tepesi'nde mi arayacaktı? Oralarda o tarihe kadar hiç araştırma yapılmamış gibi...

Şöyle mi düşünüyordu: *"Benden önce birçok kişi aradı ama bulamadı. Demek yetenekleri buna yetmedi. Bulmuş olsalardı, bilirdim. Böyle bir bilgi olmadığına göre belli ki bulamadılar. Belki ben bulurum."*

Kral Richard, Üçüncü Haçlı Seferi sonunda sadece düş kırıklığına uğradı.

⌖ ⌖ ⌖

Kral Arthur'un Glastonbury'deki mezarı, -sahiden bulunmuşsa- daha sonra ortalıktan yok oldu.

Acaba onu oradan alıp bir başka yere mi taşıdılar?

Kim bilir!... Belki, ama günümüze kadar bir daha bulunamadı.

Bu yüzden, o tarihlerde bulunmuş olup olmadığı da kuşkulu.

Kimileri, aranılan o "şey"in İngiltere'nin güneybatı yakasında bir yerde Kral Arthur'dan kalma olarak varlığını sürdürdüğü inancıyla, bir gün bulunacağı umudunu hâlâ koruyor.